

על מורשת תימן במדינת ישראל במאה העשרים ואחת*

לפני כארבעים ושלוש שנים התארחנו כאן במשכן הכנסת של מדינת ישראל בחסות היושב-ראש מר ישראל ישעיהו ז"ל ובנוכחות גדולי חוקרי יהדות תימן כפרופ' שלמה דב גויטיין ופרופ' שלמה מורג עליהם השלום, לציין את הכנס המדעי הראשון לחקר יהדות תימן שנערך במכון בן-צבי בירושלים. ולפני שבע עשרה שנים נתכנסנו שוב במשכן הכנסת בחסות היושב-ראש מר דן תיכון ז"ל ובנוכחות נשיא המדינה מר עוזר וייצמן והרב יוסף קאפח זכרם לטובה ולברכה, ובנוכחותך מר בנימין נתניהו, ייבדל לחיים ארוכים וטובים, ראש הממשלה דאז וראש הממשלה דהיום, לציון יובל שנים לעליית על כנפי נשרים ביזמת עמותת "אעלה בתמר" בראשות מר ישראל קיסר ומר שלום סרי.

והנה נאספים אנו בפעם השלישית במשכן בית הנבחרים של מדינת ישראל, שהוא גם משכן האומה כולה ומשכן החברה הישראלית על כל גווניה, כדי לציין את תרומתה של יהדות תימן למורשת ישראל. מן המפורסמות הוא, וכפי שעמדו על כך חוקרים רבים בדיסציפלינות השונות של מדעי היהדות, כי יהדות תימן שימרה בנוסח המדויק והאותנטי ביותר את המסורות העתיקות ביותר של עם ישראל. כתבי היד של המקרא, המשנה, התלמוד והרמב"ם שהועתקו בתימן הם המדויקים ביותר. הנה כך התברר לפני פחות מעשרים שנה על ידי חוקר ירושלמי בשם מרדכי סבתו, כי כשליש מהגהותיו של רש"י למסכת סנהדרין תואמות לגרסה של כתב יד תימני של מסכת זו. ולא רק כתבי יד מדויקים של ספרות חז"ל נשמרו בתימן, אלא אף מדרשי חז"ל רבים שאינם ידועים משום מקור אחר שוקעו בספרות המדרשית ובפרשנות המקרא של חכמי תימן, ובראשם מדרש הגדול לר' דוד עדני בן המאה הי"ד, שהוא החיבור המקיף והמעולה ביותר בתחום זה בכל ספרות ישראל.

מסורת ישראל הקדומה נשמרה בקרב יהודי תימן לא רק בכתבי היד שלהם, אלא אף בהלכות חייהם, ובראש ובראשונה הגייט העברית שבפיהם, ששרשיה קדומים ביותר ומגיעים עד הגייט העברית במלכות יהודה בתקופת המקרא. ואין פלא בדבר, שכן על פי

* דברים שנישאו בכנסת ישראל ביום יא בכסלו תשע"ה (23.12.2015) לרגל הקמת השדולה של חברי הכנסת לקידום מורשת יהודי תימן. שלוש הפסקות האחרונות נוספו לצורך פרסום הדברים במסגרת זו.

מסורת יהודי תימן, ויש לה על מה לסמוך, הגיעו ראשונה לארץ זו כבר בסוף ימיה של מלכות יהודה, כלומר בראשית המאה השישית לפני הספירה. הנה כך מתאששת לאחרונה מסורת זו מכוח גילוי ארכאולוגי מופלא בתימן, של כתובת שבאית קדומה שזמנה ראשית המאה השישית לפני הספירה, שממנה עולה כי היה נתיב מסחרי פעיל בין בבל לביין תימן דרך 'ערי יהודה' (אהג'ר יהוד). אף ראוי לציין בזה את מסקנתו של אחד מגדולי חוקרי יהדות תימן, פרופ' גויטיין שכבר נזכר לעיל, כי דמותה של יהדות תימן כפי שנשמרה עד אמצע המאה העשרים משקפת נאמנה את חיי עם ישראל בארצו בתקופת המשנה והתלמוד.

רווחת הדעה, כי יהדות תימן היתה רחוקה ומבודדת ממרכזי היהדות הגדולים, ולא היא. די לנו אם נזכיר כי במאות הראשונות לספירה היו בתימן קהילות יהודיות חשובות שקיימו אורח חיים יהודי מדוקדק, כפי שעולה מן העדויות הארכאולוגיות ההולכות ומתרבות בעשרות השנים האחרונות בדבר מציאותם של בתי כנסת, מקוואות ובתי קברות יהודיים מן התקופות הללו. עד כדי כך היה מעמדם של היהודים בתימן חשוב ואיתן, שממלכת חמיר ששלטה בארץ זו קיבלה עליה את היהדות סביב שנת 370 לספירה והיא התקיימה כממלכה יהודית עד נפילתה בידי הנוצרים שבאו מאתיופיה סביב שנת 530. ממקורות מוסלמים קדומים אנו למדים, כי ערב עליית האסלאם בעשור השלישי של המאה השביעית, היו רוב תושבי תימן יהודים, ורובם מי שקיבלו עליהם – הם ואבותיהם – את היהדות. גדול חוקרי תימן הקדומה בימינו, הצרפתי פרופ' כריסטיאן רובן (Robin), אף הביע את דעתו, שלולא יהדות תימן לא היה קם האסלאם. יהדות קדומה זו בתימן שמרה על קשר רצוף עם ארץ ישראל ועם חכמיה. ומה לנו עדות חזקה מזו, שבבית הקברות היוקרתי של הסנהדרין בבית שערים (קריית טבעון של ימינו) נתגלו קברים של נכבדים יהודים מאנשי חמיר מראשית המאה השלישית לספירה.

ובאשר לתחום היצירה הספרותית נזכיר את שירת יהודי תימן הידועה לנו מקיומה הרציף מאז המאה העשירית, ובין גדוליה ר' אברהם בן חלפון, ר' זכריה אלצ'אהרי, ר' יוסף בן ישראל, וכמובן – הגדול שבכולם, ר' שלום שבזי – מגדולי המשוררים של עם ישראל לדורותיו ולתפוצותיו. בשירתו הענפה והרחבה, הכוללת כשמונה מאות וחמישים שירים, ושכנינוסה במהדורה מדעית אני שוקד זה כבר כמה שנים, בשירה זו טמונה נשמת האומה הישראלית בכלל ונשמת יהודי תימן בפרט. מכוחה נתעודדו במצוקת חייהם הקשה בגלותם ושימרו בקנאות את זהותם הדתית והלאומית והאנושית וכשהיא מושרת בפייהם שבו לארץ מולדת אבותיהם.

בכל הדורות עלו יהודים בודדים מתימן לארץ ישראל. אך משנת תרמ"א (1881) ואילך החל מסע השיבה הרציף את המולדת, גם כאשר שלטונות תימן הטילו איסור על היהודים לעלות ארצה. ובבואם למולדתם התערו בה, הקימו שכונות חדשות בירושלים והתיישבו במושבות החקלאיות ובערים החדשות, מתוך תחושה עמוקה של מימוש חזון הנביאים בדבר קיבוץ גלויות והקמת מלכות ישראל השלישית.

אבל ברשותכם, נבחרו העם הנכבדים, והקהל כולו. לא באנו לכאן כדי להשמיע דברים בשבט מורשת יהודי תימן ותרומתם לקימומו הרוחני והמדיני של עם ישראל בארצו גרידא, כי אם על מנת לפעול להשרשת ערכיה במורשת ישראל בכלל ובעיצוב פניה הרוחניים. בראשית דברי הזכרתי שני כינוסים אחרים סביב מורשת תימן שנערכו בכנסת בשנים עברו. אך מן הראוי להזכיר גם כינוס אחר שנערך בכנסת לפני כארבעים שנה בחסות מי שנעשה לימים נשיא מדינת ישראל, מר יצחק נבון ז"ל, באותה שעה יושב ראש ועדת החינוך של הכנסת, בעקבות ההתעוררות של יוצאי ארצות האסלאם, שִׁמְחוּ על קיפוח תולדותיהם ויצירתם במערכת החינוך הממלכתי ובאקדמיה. בעקבות כינוס זה, שבו השתתפו חוקרים, אנשי ציבור ועסקנים, הוקמה במשרד החינוך היחידה לקידום מורשת יהדות המזרח.

במבט לאחור נוכל לומר, כי אכן חלה במידה מסוימת התקדמות בתחום זה, בעיקר מכוחם של חוקרים מיוצאי ארצות האסלאם וצאצאיהם. אך, למרבה הצער, עדיין לא חלחלה כראוי בקרב האחראים על מערכת החינוך הממלכתית, ואין צריך לומר בחוגי הלימוד של מדעי היהדות באקדמיה הישראלית ובחוגים מסוימים של האינטליגנציה הישראלית, המודעות בדבר הצורך החיוני לשלב את המורשת של הקהילות היהודיות בארצות האסלאם בתרבות הישראלית המתהווה על כל גווניה.

כמקום החוג ללשון העברית ולספרותה במכללה הערבית אלקאסמי בבאקה אלגרביה, יודע אני שמדינת ישראל משקיעה – ובצדק, כמובן – משאבים רבים באמצעות משרד החינוך בשילוב התרבות היהודית במגזר הערבי. דומני שלפחות באותה מידה, ראוי להם לנבחרו העם המופקדים על החינוך ועל התרבות במדינת ישראל לתת דעתם לשילוב המורשת הרוחנית והלאומית של היהודים בארצות האסלאם, ובכללם יהודי תימן, בתרבות ישראל. הדבר חשוב לא רק לסילוק התחושה של הקיפוח התרבותי אלא אף לחיזוק הדמות הרוחנית של עם ישראל כולו בארצו. פעולה ממלכתית מעין זו תמצא לה שותפים נאמנים ונלהבים בדמות חוקרים רבים הפועלים כיחידים מטעם עצמם וללא חסות אקדמית ראויה וארגונים הפועלים לשימור מורשת תימן, כגון האגודה לטיפוח חברה ותרבות בראשות דר' יגאל בן-שלום, 'הליכות עם ישראל' בראשות הרב רצון ערוסי, עמותת 'אעלה בתמר' בראשות מר ישראל קיסר ומר שלום סרי, בית מורשת תימן בפתח תקוה בראשות מר טוביה סולמי והמוזיאון למורשת תימן ברחובות בראשות מר חנניה קורש.

מבקש אני בסוף דברי אלה לומר דברים על אחד ומיוחד בקרב המלומדים שהצמיחה יהדות תימן במדינת ישראל, אחד מגדולי הדור של העם כולו, הלא הוא הרב יוסף קאפח זצ"ל. כבר נכתרו לו כתרים רבים וטיבו יצא בעולם היהדות כולו – בקרב מחזיקי הדת ובקרב המלומדים מבית מדרשה של האקדמיה. כמי שנשא על עצמו את מורשת סבו, מורו הגדול ר' יחיא קאפח זצ"ל, מאז נפטר עליו אביו ר' דוד קאפח זצ"ל בילדותו, פעל הרב יוסף קאפח ללא לאות לשימור מורשת זו במשמעותה הרחבה ביותר.

מורשת תימן ומורשת חכמי ימי הביניים נשזרו הדק היטב ביצירתו המחקרית. מחד גיסא תיעד את תרבות יהודי תימן באופן נפלא ובאופן ייחודי מתוך הבנה מעמיקה של שרשי תרבות זו, וכמובן, כמי שהוא עצמו נולד לתוכה הכיר היטב את הווייתה. מפעל זה לא צמצם עצמו לתיאור אורחות יהודי תימן על כל גווניהם – במחזור החיים ובמחזור החיים, בבית המגורים, בשוק הציבורי ובבית המדרש, אלא התרחב הלאה הלאה אל מעגל היצירה הספרותית בתחומי המדרש, ההגות וההיסטוריה.

מצד אחר, מתוך אוצרות עולמם הרוחני של יהודי תימן וגנזיהם השיב לתחייה את מיטב מורשתם הגדולה של חכמי ימי הביניים והביאה אל העולם היהודי הרחב. מפעלו האדיר שאין דומה לו בפרסום חיבוריהם הרבים של רב סעדיה גאון ושל הרמב"ם ובתרגומם מן הערבית-היהודית אל העברית החדשה, הקנו לו שם עולם וזכות הקיימת לעד. מה שעשו ועושים חוקרים רבים במשך קרוב למאה וחמישים שנה, עשה הוא במהלך שנות חייו ובמפעל של יחיד.

אכן – יתנו נא דעתם המצהירים ברבים על רצונם לפעול לקידום מורשת יהודי תימן להבין מה היא מורשת זו: ידעו נא, כי לא ברעש היא ולא באש היא, לא בחיל ולא בכוח, כי אם ברוח – רוח התבונה וההיגיון, רוח הדעת ורוח חכמת ישראל.